

De verandering van Eerschot van de 10^e tot de 19^e eeuw

K.A.H.W. LEENDERS

In de geschiedschrijving over St.-Oedenrode (provincie Noord-Brabant) gaat de aandacht vaak uit naar de vorming van de dorpskom in de 13^e eeuw, naar de vermoede burcht ter plaatse en de wederwaardigheden rond de heilige Oda waarnaar dit Rode genoemd is¹. Merkwaaardigerwijze was niet de kapittelkerk van St. Oda de parochiekerk voor de ruime omgeving, maar de 700 meter verderop in Eerschot gelegen St. Maartenskerk. Voor de historisch-geografische ontwikkeling van de nederzetting Eerschot wordt hier de aandacht gevraagd.

St.-Oedenrode ligt aan de Dommel, de belangrijkste van een hele reeks riviertjes die de afwatering van de Meierij van 's-Hertogenbosch verzorgen. Al die riviertjes komen in 's-Hertogenbosch samen en stromen dan via de Dieze in de Maas. De Dommel stroomt vanaf Eindhoven eerst een eind noordwaarts, maakt bij St.-Oedenrode een bocht naar het west-noordwesten om bij Boxtel opnieuw naar het noorden te draaien. De rivier ligt in een duidelijk dal, dat soms door steilranden en zelfs klifoevers begrensd wordt. De Dommel vertoonde altijd een groot aantal meanders, waarvan sinds 1863 er meerdere zijn opgeruimd (Heesters en Rademaker, 1972, p. 291). Juist bij St.-Oedenrode was er een spectaculair stel bochten. Die bochten hebben de plaatskeuze voor de burcht ongetwijfeld mede bepaald. De rivier kent een duidelijk verval en zowat om de vijf kilometer (hemelsbreed gemeten) stonden er door het water aangedreven molens op, onder andere in St.-Oedenrode zelf, vlak bij de burcht.

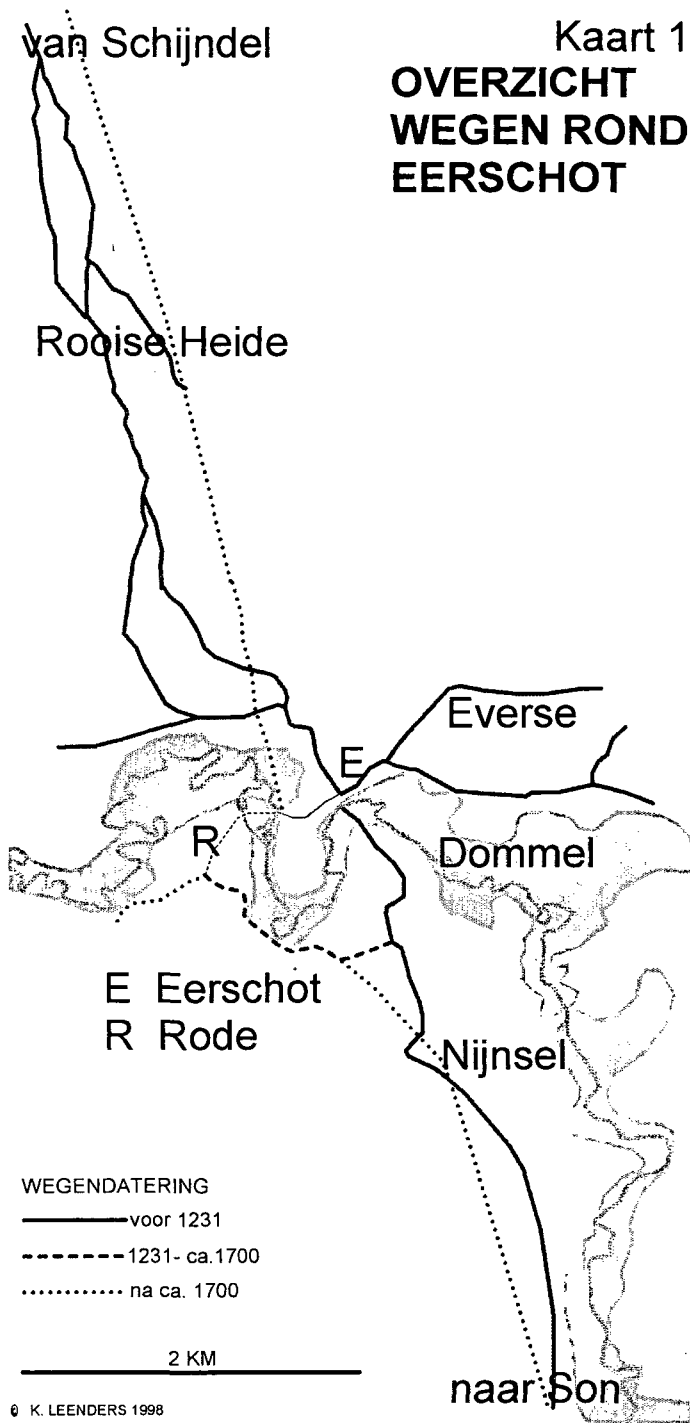
De watermolens sloten uit dat de rivier gemakkelijk te gebruiken was voor vervoer over water naar en vanuit 's-Hertogenbosch, de centrale marktplaats van de Meierij. Het verkeer ging dus over land. Tot 1745 liep een belangrijke landroute vanuit 's-Hertogenbosch via St.-Oedenrode naar Eindhoven en verder. Daarna ging het verkeer over de nieuwe kaarsrechte straatweg over Vught, Boxtel en Best naar Eindhoven (Vercauteren, 1956, 1958). Maar waar liep de middeleeuwse baan? Uit midden-18^e-eeuwse klaagzangen van dorpsbesturen (Hedendaagsche, 1751) valt op te maken dat het verkeer via

Den Dungen, Schijndel, St.-Oedenrode en Son naar Eindhoven trok. Inmiddels kon de route in meer detail aangewezen worden (Leenders, 1994, 1997, 1998). De weg liep bij Den Dungen tot in het uiterste zuidpuntje van de vrijdom van Den Bosch. In Schijndel volgt de route de Boschweg en de Hoofdstraat over de Schijndelse Akker. Dan volgt de oversteek van de Rooise Heide, die in 1832 waarschijnlijk al een eeuw uit een kaarsrechte baan bestond. Ten westen daarvan toont het kadaster een bundel banen over de heide. Ook binnen het ontgonnen deel van St.-Oedenrode is er die rechte 'nieuwe' weg, maar het is daar wat gissen naar het verloop van de oude weg. De nieuwe weg, de in de eerste helft van de 18^e eeuw aangelegde Lindendijk (Heesters, 1981, p. 93), komt precies uit bij de toegangsbrug tot watermoleneiland ten oosten van het centrum van de Vrijheid van St.-Oedenrode. De oude weg lijkt iets meer oostelijk gericht en komt mijns inziens pal aan de kerk van Eerschot uit. Deze kerk staat vlak aan de Dommel en er was daar altijd een brug. Via die brug komen we op een typisch stuk oude baan dat op de voormalige grens tussen cultuurland en heide ligt. Ten westen daarvan ligt weer een rechte vroeg-18^e-eeuwse baan. De weg is verder te volgen tot voorbij Son (zie figuur 1).

De kerk van Eerschot staat – als deze visie juist is – aan de oversteek van de Dommel in deze oude noord-zuid-verbinding. Is er nog meer bijzonders aan deze plek? De kadastrakaart van 1832 toont een tweezijdige straatnederzetting langs een van noordoost naar zuidwest lopende straat die uitkomt bij de toegangsbrug tot het watermoleneiland. Aan de zuidzij-

1. Overzicht van de wegen
rond Eerschot.

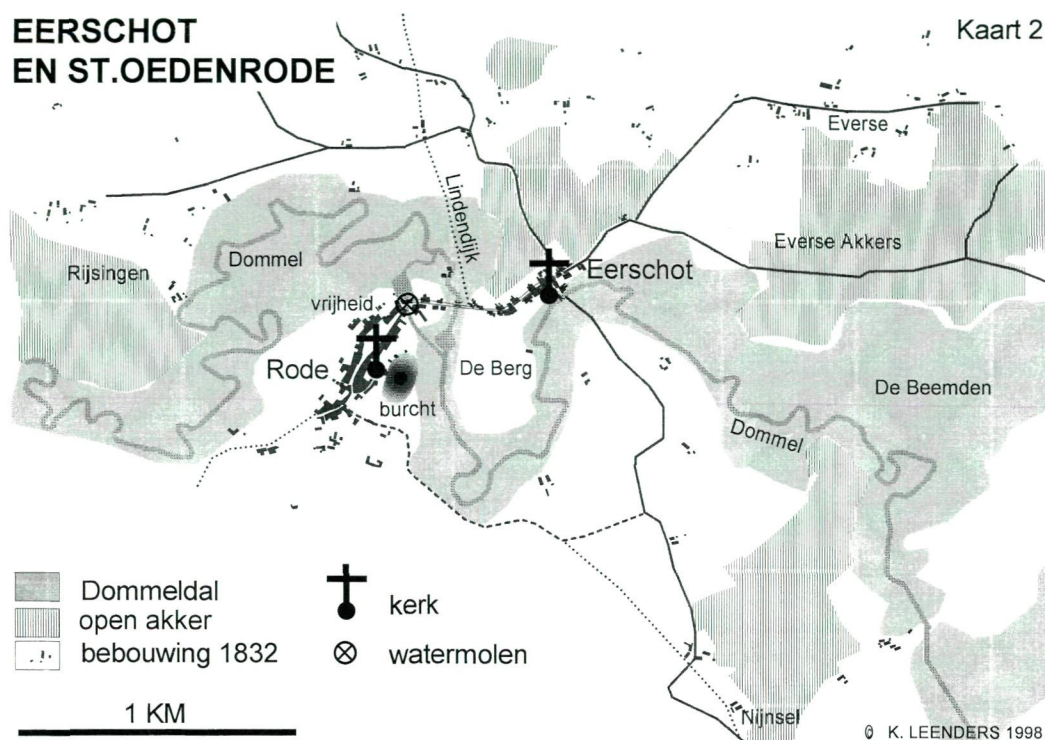
Kaart 1
**OVERZICHT
WEGEN ROND
EERSCHOT**

© K. LEENDERS 1998

EERSCHOT EN ST.OEDENRODE

Kaart 2

de reiken de huispercelen meestal tot aan de Dommel. Aan de noordzijde zijn ze wat dieper en lopen tot de rand van een openakkergebiedje. De westrand daarvan was de nu in de bebouwing verdwenen rand van de Dommeldal. Vermoedelijk was daar ooit een steilrandje zoals op zo veel andere plaatsen. De Lindendijk trekt zich daarentegen van dat dal niets aan en loopt er recht doorheen. In het dal kronkelt de Dommel hier hevig. Kijken we terug naar Eerschot, dan blijkt dat de nederzetting van 1832 op een rug ligt die raakt aan de toegang tot de Vrijheid en verder doorloopt in De Berg: een punt hoge grond in een Dommelbocht. De dorpsstraat sluit aan de andere kant aan op het centrale pad over de open akker van het gehucht Everse, dat bestaat uit een rij boerderijen langs een noordelijker gelegen weg. De Everse Akkers worden aan de zuidkant begrensd door een grillige steilrand die de overgang vormt naar een laaggele-

2. Eerschot en St.-Oedenrode.

gen met venige gronden en poelen gevulde zeer oude bocht in het Dommeldal: De Beemden (zie figuur 2).

Inmiddels hebben we in de Kempen geleerd dat de kadasterkaarten en hun voorgangers heel leerzaam zijn voor de laat- en postmiddeleeuwse ontwikkelingen, maar dat ze voor eerdere perioden erg misleidend kunnen zijn. Fraaie gehuchten blijken helemaal niet tot de Frankische tijd terug te gaan, al hebben ze nóg zulke fraaie driehoekige pleintjes (De Bont, 1992). Bij eenzame kerken op de open akker werden daarentegen in veel gevallen juist wél hoog- of vroegmiddeleeuwse nederzettingen aangetroffen. Zo'n eenzame kerk of zelfs alleen maar een kerktoeren is een mooi gidsfossiel, maar ook onder kerkloze openakkergebieden zijn intussen oude nederzettingen aangetroffen (Arts, 1996).

Lang voordat dit ‘patroon’ herkend werd, werd precies op de Everse Akkers een nederzetting van verspreid gelegen boerderijen uit de 11e eeuw aangetroffen (Heesters en Rademaker, 1982). Het ziet er naar uit dat die boerderijen geleidelijk of in één grote operatie naar de noordrand van de akker verplaatst zijn. Juist de twee hoeven die bezit waren van kerkelijke instellingen liggen nog het verste naar het zuiden. Dat doet haast denken dat het conservatieve goederenbeheer van die instellingen een volledige verplaatsing heeft tegengewerkt, of dat de hoeven ‘bevoren’ zijn op de plek waar ze lagen toen ze uit particuliere hand overgingen naar de instelling. Dit pleit voor een geleidelijke verschuiving, zoals we die met behulp van gegevens van Van Asseldonk ook op Zondveld (aan de grens tussen St.-Oedenrode en Veghel) vaststelden. In de naaste omgeving komen toponiemen voor die uitgaan op -hem of -sele. Dit wijst op nog wat oudere nederzettingen, wat door verspreide archeologische vondsten bevestigd wordt².

Terug naar Eerschot. Het Everse Akkerpad komt nog altijd pal aan de dorpskom en kerk van Eerschot uit. Het is – zeker gezien de ervaringen met Everse – niet uit te sluiten dat ook de tweezijdige straatnederzetting van Eerschot secundair is. Het oude Eerschot (uit de 11^e eeuw?) zou dan als een nederzetting van verspreide hoeven onder de (nu met een woonwijk bebouwde) akker ten noorden ervan liggen. Het nieuwe Eerschot met zijn compactere bebouwing zou een combinatie van een naar de weg verschoven groep boerderijen met een ‘voorstad’ van de Vrijheid kunnen zijn.

Even ten westen van Eerschot, juist over de Dommel maar ingesloten door een grote meander, verrees vermoedelijk in de 11^e eeuw de burcht van de heren van Rode. De watermolen van Rode hoorde daar ongetwijfeld bij. Bovendien werd in of bij de burcht een kerk ter ere van de heilige Oda gesticht, waarvan omstreeks 1100 de stoffelijke resten uit een heuveltje ter plaatse opgegraven zouden zijn. De kerk werd mogelijk omstreeks 1150 tot kapittelkerk gepro-

moveerd. De heren van Rode raakten hun bezit kwijt aan de graaf van Gelre, die Rode op zijn beurt in 1231 aan de hertog van Brabant verkocht. Deze stichtte het jaar daarop bij de burcht een nieuwe handels- en bestuursnederzetting die hij vrijheidsrechten gaf. Rode werd de hoofdplaats van het kwartier van Peelland. De burcht werd een hertogelijk leengoed (‘Het Hertogshuis’) en verloor na enige tijd zijn militaire functie (Van Asseldonk, 1996). De nieuwe nederzetting trok uiteraard het verkeer naar zich toe. Dat betekende in vergelijking tot de oude route weliswaar een omweg van twee kilometer, maar zo werd wél een regionale markt- en bedevaartsplaats aangedaan.

De plaats van de St. Maartenskerk van Eerschot lijkt te zijn ingegeven door kruising van het Dommeldal door een oude noord-zuid-verbinding. De oorspronkelijke 11e-eeuwse of oudere nederzetting had vermoedelijk een difuus karakter, net als het wat oostelijker gelegen Everse. Samen met andere oude nederzettingen in de buurt, zoals Nijnsel, Vressel, Houthem en Rijsingen, vormden deze boerengemeenschappen een basis waarop de vroege heren van Rode konden steunen. Na de stichting van de nieuwe markt- en bestuursnederzetting bij de burcht van Rode in 1232 trok het verkeer via die plaats. Voor het oudere Eerschot was toen niet meer dan een toekomst als eenvoudige straatnederzetting weggelegd.

The transformation of Eerschot in the 10th–19th century.

In the 10th century or earlier the parish church of Eerschot (St.-Oedenrode, province of North-Brabant) was built at the crossing of the river Dommel and an old north-south landroute. A dispersed settlement of farms between the fields lay in the vicinity. Part of it was excavated in the 1970s. In a nearby big bend of the river Dommel the lord of Rode constructed his stronghold and a second church that was enriched with the remains of a local saint: St. Oda. In 1231 this stronghold was taken over by the duke of Brabant. The duke con-

structed a new settlement next to the church of St. Oda and granted it rights of freedom. The new settlement became a regional commercial centre and the old routes were diverted to its market-place. Part of the old settlement of Eerschot became a densely build-up street leading to the new centre, an other part evolved into a row of farms along the rim of a openfield area.

LITERATUUR

- ARTS, N. (1996). Archeologie in Zuidoost-Brabant: activiteiten en problemen. In: ARTS, N. (RED.). Archeologie en ruimtelijke ordening in Zuidoost-Brabant. Eindhoven, 7–11. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, nr. 2.
- ASSELDONK, M. VAN (1996). Het graafschap Rode. Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Peel-land. Brabants Heem 48, pp. 59–66.
- BEIJERS, H. EN G.-J. VAN BUSSEL (1996). 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput'. Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief. Helmond.
- BIJSTERVELD, A.J.A. (1996). De kam van Sint Oda, een bijzondere liturgische kam uit de kerkschat van Sint-Oedenrode. Brabants Heem 48, pp. 81–89.
- BONT, C.H.M. DE (1992). Leaving the church behind. A model for predicting early mediaeval settlement locations in the sandy areas of the Dutch province of North Brabant. BEVAS 61, pp. 12–22.
- HEDENDAAGSCHE HISTORIE OF TEGENWOORDIGE STAAT VAN ALLE VOLKEREN. XIIde deel. Amsterdam, 1751. (Dit is niet heruitgegeven in 1966)
- HEESTERS, W. EN C.S.M. RADEMAKER (1972). Geschiedenis van Sint-Oedenrode. Tilburg. Stichting Zuidelijk Historisch Contact, nr. 24.
- HEESTERS, W. (1981). Sint-Oedenrode. Zwerftocht door een boeiend verleden. St. Oedenrode.
- KORTLANG, F. (1987). Landschapsonderzoek. Archeologie. De Dommelvallei, een archeologische inventarisatie. Den Bosch (2 dln).
- LEENDERS, K.A.H.W. (1994). Het Schijndelse cultuurlandschap. Een detailstudie. Schijndel (Gemeentebestuur).
- LEENDERS, K.H.A.W. (1997). Cultuur-historisch overzicht van het deelgebied Liempde -Nijnsel van de ruilverkaveling Sint-Oedenrode. Den Haag.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1998). Cultuur-historisch overzicht van het deelgebied Schijndel van de ruilverkaveling Sint-Oedenrode. Deel 1: tekst; deel 2: kaarten. Den Haag.
- VERCAUTEREN, F.E.M. (1956). De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740–1745). Nijmegen.
- VERCAUTEREN, F.E.M. (1958). De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745–1818). Nijmegen.

NOTEN

- 1 Bijvoorbeeld: Heesters en Rademaker, 1972; Heesters, 1981; Bijsterveld, 1996. In voorbereiding is: Bijsterveld en Nissen: *Rondom Rode. Macht, religie en cultuur in Peelland, circa 1000-1300* (verschijnt misschien eind 1998, mogelijk begin 1999).
- 2 Houthem, Nijnsel, Gorinchom, Vressel. Beijers en Van Bussel, 1996; Kortlang, 1987.
- 3 In 1997 bleek dat de relikwieën van de heilige uit de Romeinse tijd dateren zodat de verdenking rijst dat de Odaberg een tumulus geweest kan zijn. Een bijhorende kam was wel 12^e-eeuws. Bijsterveld, 1996 en vriendelijke mededeling.